

Gergely Jenő:

Az izraelita felekezet és a zsidókérdés Magyarországon

EGYHÁTRÖRTÉNETI SZEMLE

1. évfolyam 2. szám

A. D.

MM

A tanulmány eredetileg német nyelven, egy külföldi folyóirat számára készült 1990-ben, így a rendszerváltás óta megjelent irodalmat és hivatkozásokat nem tartalmazza. Magyarul itt jelenik meg először. (A Szerk.)

A kommunista pártállam összeomlása utáni demokratikus és szabad Magyarországon elképesztő gyorsasággal bontakoztak ki azok a viták, amelyeket az elmúlt negyven évben mesterségesen elfojtottak. Ezek közé tartozik a magyarság identitásának a problémája, a vallás- és lelkiismereti szabadság értelmezése, és nem utolsósorban az elmúlt hónapokban már-már hisztérikussá gerjesztett polémia a zsidókérdésről és antiszemitizmusról. Cikkünkkel nem ebbe a helyenként mesterségesen gerjesztett vitába akarunk beleszólni, hanem a hazai egyháztörténelem 19-20. századi korszakával foglalkozó történészként szeretnénk röviden, tényszerűen és a külföldi olvasó számára is közérthetően összefoglalni az izraelita hitfelekezet 1945 utáni, illetve a kommunista hatalom alatti történetének azon fő kérdéseit, amelyek kapcsolatban állanak magával a zsidókérdéssel is.

Induljunk ki abból, hogy egyáltalán ki tudja, számszerűleg Magyarország lakosságának mekkora része tartozik az izraelita hitfelekezethez? Ismeretes, hogy az 1945 előtti utolsó népszámlálás 1941-ben a trianoni országterületen 400.980 fő izraelitát talált, az össznépesség 4.3 %-át tették ki. (Ha az 1941-es megnagyobbodott országterületet nézzük, akkor ott 725.007 izraelita élt, a lakosság 4.9 %-a.[1]) Itt le kell szögeznünk, hogy Magyarországon mindig is, hivatalosan csak izraelita felekezetet tartottak nyilván. Ha valakinek a nemzetiségére, s annak legfőbb mutatójára, az anyanyelvre kérdeztek rá, akkor ott ilyen kategória, hogy „zsidó”, nem szerepelt. Így a magyarországi zsidóság számszerűsíthetően mindig csak mint felekezet mutatkozik meg, és nem mint etnikum, nemzetiség vagy népcsoport. (Áll ez még a faji

törvények utáni 1941-es népszámlálásra is!) Továbbmenve az is egyértelmű, hogy népszámlálási adatfelvételek tanúsága szerint a Magyarországon élő izraelita felekezetű állampolgárok nagy többsége, 70-80 %-a magyar anyanyelvűnek, fennmaradó része német anyanyelvűnek vallotta magát, tehát ehhez a két nemzethez asszimilálódott. (Ez nem zárta ki azt, hogy ugyancsak anyanyelvűnek tekinthette a jiddist vagy a héber nyelv bármilyen változatát.)

1945 után a magyarországi vallás- és lelkiismereti szabadságnak, az alapvető emberi szabadságjogoknak számos kodifikált garanciája volt és van. (Az más kérdés, hogy ebből mikor és mi mennyire érvényesült.) Kezdjük ezek elejével, az 1944. december végén Debrecenben összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés és az általa alakított Ideiglenes Nemzeti Kormány idevágó intézkedéseivel. Ezek – az antifasiszta koalíció döntéseinek érvényt szerezve – hatályon kívül helyezték a korábban hozott faji törvényeket és ilyen rendeleteket. Továbbá törvénybe iktatták a nemzetiségi, a felekezeti és a faji izgatás büntettként való kezelését. Rövid úton feloszlatták a fasiszta pártokat és szervezeteket, egyesületeket, illetve működési szabadságot adtak az 1945 előtt betiltott izraelita valláserkölcsei vagy etnikai alapon szerveződő egyesületeknek. Még tovább menve, a fasiszta és népellenes bűnösök, a háborús bűnösök felelősségre vonásának a megindítása és következetes végig vitele személy szerint torolta meg az elkövetett bünteteket.

A Magyar Köztársaság kikiáltásáról szóló 1946/1. tc. magában foglalta a köztársaság minden polgárának egyenlőségét, felekezeti és etnikai egyenjogúságát, így tehát az izraelita felekezetűeket is (1947/18. tc.). Ezek az alaptörvények tehát a felszabadulás után meginduló demokratikus átalakulás folyamatában, a későbbi torzulásokat már mutató 1949. évi alkotmány (1949/20. tc.) előtt a vallás- és lelkiismereti szabadság biztosítása, a felekezetek és nemzetek, nemzetiségek közötti egyenjogúság megteremtésére irányultak.

Különösen fontos volt a törvényhozás szintjén az izraelita felekezetet 1945 előtt ért jogsérelmek generális orvoslása. Az izraelita felekezet 1895-től mint bevett felekezet élvezte a történelmi keresztény egyházakkal való egyenjogúságot és viszonyosságot, amiből következőleg az államhatalom jogi és anyagi támogatásban is részesítette. Ezen a jogegyenlőségen először 1920-ban az ún. numerus clausus törvény[2] ejtett csorbát – egyelőre csak az egyetemekre kerülők felekezeti megkülönböztetéseként – majd az 1938-1941 közötti faji alapozású zsidótörvények tették formálissá az izraeliták vallási téren való egyenlőségét is. Ezeknek konzekvenciája volt az 1942/8. tc., amely megszüntette az izraelita felekezet bevett státusát, és visszaminősítette az „elismert felekezet” jogállásba. (Így pl. ezzel megszüntette a törvényhozás második kamarájában, a felsőházban az izraelita felekezet képviselőjét.) Az 1947/32. tc. nagy lépést jelentett a magyarországi felekezetek egyenlősítése terén. Megszüntette a bevett – elismert – túrt felekezetek háromfázisú rendszerét. Felszámolta a bevettek előjogait, illetve a túrt joghátrányait; az állam által „elismert” és „el nem ismert” (szekta) kategóriákat állította fel. Az elismertek közé tartozott mindegyik felekezet, amelynek működése nem ütközött az állam hatályos törvényeibe; viszont a hatósági korlátozását jelentette azoknak, amelyek ezekkel a törvényekkel szembehelyezkedtek. Így jogilag és az állam előtt 1947 végétől a történelmi keresztény egyházak, egy sor szabadegyház és kis felekezet (korábbi szekta), illetve az izraelita hitfelekezet jogilag egyenlő lett. Ez a jogi rendezés tulajdonképpen mindmáig érvényben van.

Az 1947-48-ban bekövetkezett hatalomváltás, a kommunista párt diktatúrájának megteremtése változást hozott az izraelita felekezet életében is. Mintegy megelőzve az 1949. évi szeparációt – ti. az 1949/20. tc., az alkotmány mondta ki az állam és az egyházak szétválasztását, a vallás magánügynek nyilvánítását – az új államhatalom arra törekedett, hogy annak elébe menve, eleve olyan új kapcsolatokat alakítson ki az államhatalom és a felekezetek között, amelyeket egyezmény szintjén rögzítenek, s így elejét veszik az államnak nem tetsző egyházi autonómia megszerveződésének. Így került sor többek között 1948. december 7-én a Magyar Köztársaság kormánya és az izraelita felekezet vezetői közötti egyezmény aláírására.[3] Ez azt jelentette, hogy a felekezet elismerte az új hatalmat, a szocialista társadalmat és annak építésében való közreműködését ígérte, aminek ellenében az állam kilátásba helyezte a felekezetvallási téren való működési szabadságát. (Amit azután a későbbiekben közelről sem váltott valóra.)

Ezeket a tényeket azért kellett előrebecsátani, hogy megértsük az 1945 utáni helyzetet. A holocaust után egy addig jelentős izraelita felekezetből a trianoni határok mögé visszatért Magyarország lakosságának számszerűleg jelentéktelen töredékévé vált. A felszabadulás utáni első népszámlálás szerint 1949. Január 1-jén Magyarország 9.204.799 lakosából (100 %) 133.862 fő (1,5 %) vallotta magát izraelitának.[4] Kérdés az, hogy a nem vallásos zsidók mekkora részét tették ki a lakosságnak, hiszen a szekularizáció közöttük 1945 után valószínűleg gyorsabban megindult, mint más felekezeteknél. Az említett adatfelvétel szerint 12.291 fő (0.1 %) mondta magáról, hogy felekezeten kívüli. Nincs jogalapunk arra, hogy ezt a 12 ezer embert ab ovo „hitehagyott” izraelitának, tehát zsidónak minősítsük, amint az sem derül ki, hogy hányan voltak a konvertiták.

1949-től az alkotmány értelmében Magyarországon tilos az állampolgárok felekezeti és nemzetiségi hovatartozásának a népszámlálásokon való megkérdezése, közokiratban ilyen adat szerepeltetése. Tehát ha szigorúan a statisztikához, mint történeti forráshoz ragaszkodunk, akkor azt kell mondanunk, 1949 óta nem tudja senki pontosan megmondani, hány izraelita felekezetű állampolgár, még kevésbé hogy hány magát zsidónak definiáló állampolgár él Magyarországon. (Amint azt sem, hogy hány keresztény, katolikus, református stb., avagy éppen mennyi az ateisták száma...). Mondhatnánk erre, ott van az egyházak adatszolgáltatása. Igen ám, de az egyházak adatai a saját felekezetük anyakönyveire alapozódnak, s mindazokat a felekezethez sorolják, akik hivatalosan nem jelentették be kilépésüket az adott egyházból. (Ilyen „bejelentők” pedig bizonyára kevesen vannak, mert a „hitehagyók” ezt nem tartják fontosnak.)

Ami az izraelita felekezet létszámát illeti, arról a későbbiekben csak az 1970-es évektől láttak napvilágot adatok. 1977-ben a budapesti főrabbi nyilatkozata szerint „Magyarországon mintegy 100.000 izraelita felekezetű ember él, s közülük 80.000 Budapesten”. [5] Az Állami Egyházügyi Hivatal 1980-as kiadványa szerint az „izraelita egyház 80.000-re becsüli vallásos híveinek számát, 6-8 százalék vesz részt az egyház rendezvényein”. [6]

A történetileg kialakult struktúra szerint az izraelita felekezeten belül két vallási irányzat létezik 1945 után is: a hagyományörző ortodox, és a kongresszusi vagy neológ irányzat. Az állami centralizáció kényszere is közrejátszott abban, hogy 1950-ben egy addig ismeretlen országos izraelita felekezeti csúcsszervet kreáltak. Az izraelita Országos Gyűlés egységes felekezeti közösségbe tömörítette a neológ és az ortodox irányzatot, amelynek országos irányító szerve a

Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) lett. Az elmúlt negyven évben tehát a MIOK volt az egyetemes ügyek intézésére és az egyetemes izraelita érdekek képviselésére alakult felekezeti főhatóság. Emellett semmiféle más izraelita vagy zsidó társadalmi, kulturális vagy hitbuzgalmi szervezet nem működhetett, mert azokat 1948-49-re feloszlatták. (Nem is szólva az „imperializmus ügynökeinek” minősített cionista szervezetekről.) Az Állami Egyházügyi Hivatal megszűnése előtt, 1987-ben közölt adatok szerint a Magyarország területén működő 29 izraelita hitközség 6 községkerületbe szerveződött. Ezek közül a legnépesebb a Budapesti Községkerület, amely a fővárost és a vele szomszédos megyéket foglalja magába. Ezen belül a Budapesti Izraelita Hitközségben 13 körzetet alakítottak ki.

Az 1987-es adatok szerint az izraelita felekezet 40 zsinagógát tartott fenn, de azokban csak 11 neológ és 3 ortodox rabbi működött. A lelkészi ellátás tehát igencsak korlátozott mértékű lehetett. Ebből az is kitűnik, hogy az izraelita felekezeten belül a döntő többség a neológ irányzat híve. A vallásos zsidóság ekkor a következő intézményekkel rendelkezett: a lelkész utánpótlást szolgáltatta nemcsak a magyar, hanem a közép- és kelet-európai zsidóság számára a budapesti Országos Rabbiképző Intézet. 1948 után, a felekezeti iskolák generális felszámolása után egyetlen zsidó iskolát hagytak életben, a budapesti Anna Frank gimnáziumot. (A közelmúltban nyithatta meg kapuit Budapesten az izraelita felekezetű általános iskola is.) Az iskolák mellett meg kell említeni az egyetemes zsidó és emberi kultúra fontos őrhelyeit, az ugyancsak Budapesten működő Zsidó Múzeumot és a Magyar Izraeliták Országos Levéltárát. A magyar zsidóság a holocaustig az európai zsidóság szellemi élvonalához tartozott nemcsak súlyánál, hanem teljesítményénél fogva is. Az említett oktatási, tudományos és kulturális intézményeik, a bennük dolgozó világhírű tudósok ma méltó folytatói a nagy elődök munkálkodásának. (Megemlíthető még, hogy az izraelita hitbuzgalmi és vallási kulturális újság, az Új Élet havonta kétszer, 7000 példányban jelent meg.)[7]

Az izraelita felekezet vallási vezetői által is megerősített adatok alátámasztják azt a közismert tényt, hogy az 1944-es népiirtás, a deportálások során a vidéki zsidóságot érte a legnagyobb, gyakorlatilag a megsemmisülést jelentő veszteség. A több hullámban történt deportálás előbb a visszacsatolt területekről, a Kárpátaljáról, majd Észak-Erdélyből, utána az Alföldről és végül a Dunántúlról ment végbe. A budapesti gettó deportálását Horthy Miklós kormányzó – nemzetközi nyomásra, az Apostoli Szentszék, a semleges országok követségeinek, a hazai egyházak vezetőinek tiltakozására, de közvetlenül a csendőrpuccs hatására – megakadályozta. Bár óriási szenvedések vártak a fővárosi zsidóságra is, és a nyilas rémuralom hónapjaiban a megsemmisülés fenyegette, pontosan nem számszerűsíthető része túlélte a háborút. Ha figyelembe vesszük, hogy a századfordulótól 1944-ig a főváros lakosságának mintegy negyedrésze izraelita felekezetű volt – ami akkor is messze meghaladta az országos átlagot – a felszabadulás utáni szituációban a vidéki zsidóság gyakorlatilag eltűnt, megsemmisült vagy nem költözött vissza korábbi megaláztatásai színhelyére, ismét a fővárosba, Budapestre koncentrálódva kezdte új életét a megmaradt magyar zsidóság.

A felekezeti állapot és a földrajzi elhelyezkedés mellett felmerül az izraelita felekezetűek 1945 utáni társadalmi összetételének, a magyar társadalomban való gazdasági, politikai és kulturális elhelyezkedésének a kérdése. A magyar zsidóság 1945 utáni megváltozott társadalmi állapotát Bibó István így jellemezte: „Mindenekelőtt az a helyzet – a nagytőke államosításától eltekintve is – a zsidó egzisztenciák azt a szétromboltatást és szétszórását, amit a zsidótörvények és

zsidó üldöztetések alatt szenvedtek, nem tudták kiheverni és nem tudtak az egész gazdasági életben úgy visszaépülni, ahogyan be voltak épülve, s erre való kilátásaik most, amikor a szocialista átalakulás megkezdődött, csak csökkenni fognak.”[8] Bibó szerint széttörték vagy eljelentéktelenedtek a zsidóság nem-vallási szervezetei, esetleges érdekérvényesítő eszközei is. Mi ezzel szemben 1948-ban a helyzet? „Köztudomású, – mondja ugyancsak Bibó – hogy ennek megfelelően viszont megnövekedett a közszolgálatban, államosított gazdasági életben és pártszervezetben (ekkor már egypártrendszer van, tehát az MDP-ről van szó – GJ) elhelyezkedők száma,” amit azonban Bibó nem minősített olyan szemmel látható „zsidó hatalomnak”, mint minősíthető volt az egykori „zsidó tőke” gazdasági hatalma.

A népirtást túlélő hazai zsidóságnak tehát nagyrészt új elhelyezkedést kellett keresnie az átalakuló magyar társadalomban. Ez az új helykeresés és „illeszkedés” természetesen nem történhetett a tradíciókkal való radikális szakítás révén. Pedig éppen a nagytőke, a bankvilág, a nagykereskedelem, a bérlokk stb. rétegeinek felszámolása után következett az 1940-es évek végén a kisipar, a kiskereskedelem, a „kisegzisztenciák” gleichschaltolása, amely újabb tradicionális foglalkozási lehetőségektől fosztotta meg az ezekben a többi rétegeknél magasabban reprezentált zsidóságot. (Az intelligencia soraiban élő izraeliták egy része Rákosiék néphatalomnak álcázott diktatúrájában osztozott az egykori „úri középosztályt” ért megtorlásban is, amennyiben mint osztályidegen – talán éppen a náci koncentrációs tábor után – a Hortobágyon vagy Recsken találta magát, ahol nem igen volt több esély a túlélésre, mint a korábbiakban.)

Ugyanakkor az is tény, hogy természetsszerűleg a legtöbben – a Bibótól már idézett új elhelyezkedést keresők mellett – igyekeztek folytatni az 1944 előtti munkájukat és hivatásukat, az újságírást, a könyvkiadást, kvalifikált szakmunkájukat akár orvosként, mérnökként, ügyvédként vagy bármilyen szakágazat tudósaként. (A „szabad pályák” szerinti elhelyezkedés ezekben az években már közletről sem volt „szabad pálya”, hiszen mindent az állami onnipotencia uralt el.) Kétségtelen azonban, hogy amint a megbízható munkáskáderből lett egyik napról a másikra a nagyüzem vezérigazgatója, a népi káderből a Néphadsereg tisztje, épp így emelkedett az új berendezkedés vezető posztjaira az 1944-es események logikusnak tűnt politikai konzekvenciájaként számos, ab ovo származása miatt baloldalinak, kvázi megbízhatónak minősülő személy. (Azt megbízható statisztikák híján aligha lehet objektíven mérlegelni, hogy mennyi a részarányuk az ÁVO-nál, a pártapparátusban stb.)

A zsidókérdés egyháztörténeti (felekezeti) dimenzióin túlmutató elemzésére egy marxista történetíró, Molnár Erik vállalkozott először még 1946-ban, majd a nemzeti parasztpárti Bibó István szociológus-filozófus-történész 1948-ban. Ez a két alpmű a történeti megközelítésekől indul ki, ezért máig ható mondandójuk lehetett, bár időtállóan valójában Bibó tanulmánya bizonyult.

Molnár Erik abból indult ki, hogy „a zsidókérdés helyes megítélésének előfeltétele annak az egész hamis faji látszatvilágnak az elosztatása, amely elfedi a valóban érvényesülő összefüggéseket”. A fajelmélettel vitatkozva bizonyította, hogy ebben az ügyben is a társadalmi elem a lényeges: a magyar kapitalizmus sajátos fejlődésének vonása a zsidóság nagy szerepe az üzleti életben, a tőkés gazdaságban és a szellemi pályákon, különösen az ún. szabad pályákon. Igencsak megcsívlelendő az az igazsága, hogy az antiszemitizmus „eltorzított

tényekkel dolgozik, de tények eltorzításával dolgozik”.[9]

A kommunista párt, a hatalom várományosa szempontjából is figyelmet érdemel, hogy a marxista teoretikus miként értelmezte 1946-ban a zsidóság ekkori hazai állapotát, önmeghatározását, illetve a probléma megoldásának-megoldódásának távlatait? „A zsidóság Magyarországon elveszítette nemzeti nyelvét, nemzeti kultúráját. Veszendőben vannak népjellemének maradványai. Vallása gyors visszavonulásban van a felvilágosodás előtt. Beolvadása a múltban már igen előrehaladott volt... a zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a zsidók teljes beolvadása felé vezet. Ez az út a demokratikus fejlődés útja... Az antiszemitizmus ma a demokrácia ellen irányul. A harc az antiszemitizmus ellen irányul. A harc az antiszemitizmus ellen egybeesik a harccal a demokráciáért. A zsidókérdést Magyarországon a demokrácia győzelme fogja véglegesen megoldani” – mondta Molnár Erik.[10]

Ez a diagnózis és prognózis azonban nem bizonyult reálisnak. Mögötte a korszak sematikus marxista szemlélete állt a nemzetről, vallásról és a társadalmi fejlődés viszonyrendszeréről. A ténymegállapítás sem volt reális és még kevésbé igazolódott be később. A magyarországi, avagy a magyar zsidóság teljes beolvadása olyan értelemben, hogy tökéletesen elveszti nyelvét, etnikai identitását és vallását, akkor sem volt és most sem igaz. Sőt ellenkezőleg, a „szocialista korszak” valláselhalásra orientált egyházpolitikája dacára, mára, a demokráciában mutatkozik meg a zsidóság sajátos kultúrája, nemzeti-etnikai identitásának a kifejezésre juttatása, nem is szólva az izraelita felekezet esetében is tapasztalható egyféle vallási reneszánszról. Tehát Molnár Erik egykori „ténymegállapítása” inkább a kommunista elvárás volt, semmint objektív valóság.

A szektás marxista felfogás úgy vélekedett, hogy a gyors társadalmi fejlődésnek, amely objektíve a szocializmus felé vezetne, velejárója lesz a nemzeti különbségek elhalása, a nemzetek, mint polgári képződmények megszűnése, s ennek hordozói – mint pl. az állam, a vallás stb. – eltűnése. Ami a mi szűkebb területünket illeti, a szubjektív voluntarizmus azt jelentette, hogy ezen fejlődés során – amit ekkor mintegy két évtizedre kontempláltak – eltűnik, elhal a vallás, mint „reakciós osztálytársadalmi termék”, s a vallástalanodó társadalom lesz csak képes az igazi demokráciára és szocializmusra. A vallás elhalása pedig szubjektív eszközökkel felgyorsítható (lásd egyházüldözés). Ez nemcsak a fő ellenségeknek deklarált katolicizmusra vonatkozott, hanem valamennyire, így az izraelita felekezetre is állt. Tehát e kérdésben is a különállás, az etnikai, nyelvi és vallási „mátság” felszámolásában látták a beolvadás, az uniformizálás fő eszközét. Hiába ismerte Molnár Erik a történeti, gazdasági és társadalomfejlődési okokat, konklúziója levonásánál ezeket az ideológiai konstrukció érdekében negligálta. Igaz ez akkor is, ha azzal egyetértünk: a demokrácia és az antiszemitizmus egymás ellentétei, de ez nem jelenti azt, hogy a demokrácia keretei között ne jelenhetne meg az antiszemitizmus, ha annak objektív okait nem számolták fel.

A fentiekhez képest Bibó István okfejtése nemcsak kidolgozottabb és sokoldalúbb, hanem a megoldás és a várható fejlődés útjait tekintve realizistikusabb. Bibó nem elégedett meg a történeti gyökerek feltárása során a gazdasági és társadalomtörténeti elemzésekkel, hanem bevonta vizsgálódási körébe a pszichikai, etnikai, vallási, tehát az irracionális és tradicionális szférát is. Így mondhatnánk totalitásban sikerült megragadnia az egyes tényezők

abszolutizálása révén deformálódó „zsidókérdést”. Nemcsak az antiszemitizmus elítélése és kétértelműségek nélküli elutasítása imponáló ma is sorai olvastán, hanem az az emelkedettség, amivel feltárja és elemzi a nem-zsidó társadalom történelmi és erkölcsi felelősségét, ösztönözve az önvizsgálatra és a jobb önmegismerésre, de anélkül, hogy ez által újabb sérelmek gerjedjenek. Ezért is igen tanulságos annak bemutatása, hogy a „másik fél”, ha egyáltalán ennek itt van értelme, tehát a zsidóság milyen vélt vagy valós viselkedési formái, „tulajdonságai”, megnyilatkozásai, reagálásai táplálták vagy táplálhatják a mindenkori antiszemitizmust.

Mi az a megrendülés, ami az erkölcsileg kora felett álló Bibót megszólalásra készítette? „Elpusztult több mint félmillió magyar zsidó. A megmaradtak s a hazatértek körül a felszabadulás után, az első megrendülés elmúltával mind érezhetőbben újból kialakult az antiszemitizmus.”[11] Ez az ok, ez a készítő és kényszerítő tény. De a szembenézés nehézségeivel, mondhatni össztársadalmi problematikájával is tisztában volt Bibó István, amikor szót emelt. „Mikor pedig egyházi férfiak egy nem hivatalos gyülekezete a magyar nép s a maguk egyháza nevében egyenesen bocsánatot kért a zsidóságtól, e túlzottnak ítélt megalázkodást az ingerültségnek egy igen érezhető morajlása utasította vissza.”[12] A református egyház vezetőinek egy része jutott el odáig, hogy kollektíve megkövesse a magyar zsidóságot a történelemért, pontosabban a történelemmel szembeni keresztény ellenszegülés elégtelenségeért, és önvizsgálatot tartván úgy vélték, hogy az a megújulás kezdete lehet.[13] Ugyanekkor a többségi katolikus egyházban részint tovább élt – ha csak lappangó formában is – a középkori eredetű vallási alapozású idegenkedés a zsidóságtól. De az is tény, hogy a katolikus egyház is megpróbált szembenézni ezzel a problémával, pedig azon belül teológiailag tabula rasa-t csak a II. vatikáni zsinat teremtett ebben a kérdésben. Itt három mozzanatra hívnánk fel a figyelmet. Az egyik a Szent Kereszt Egyesület[14] működése a felszabadulás utáni években, amely a korábbi embermentési munkát most a katolikus-zsidó megbékélés előmozdításával folytatta. A másik a katolikusoknak és a katolikus egyháznak a zsidómentésben betöltött szerepének dokumentálása, tudatosítása és vallása volt.[15] A harmadik a kereszténydemokrata pártban (a Barankovics István vezette Demokrata Néppárttól van szó) és a haladó katolikusok között egyértelművé tett radikális leszámolás az 1945 előtti „keresztény” politikával, a kurzus emlékeivel és mindenféle antiszemitizmussal.[16]

Felvetette Bibó azt a problémát is, ami a kiengesztelődéstől elválaszthatatlan: csak a zsidók szenvedtek, csak ők pusztultak? A háborúban elesettek, a hadifogságban elpusztultak, a háború után elhurcoltak, internáltak, meggyaláztak és kiraboltak szenvedéséért ki kér bocsánatot? Bibó ezt is meghallotta, ezért írta: „Történelem más oldalról olyan megnyilatkozások is, melyek a zsidókkal szemben hangsúlyozták, hogy a szenvedés jogcímét nem sajátíthatják ki egyedül maguknak, vagy esetleg, kegyesebb formában, óva intették őket attól, hogy a megtorlás követelésében elveszítsék a mértéket... Ezeket a megnyilatkozásokat a zsidóság részéről fogadta olyan heves ingerültség, hogy utána csak visszavonni vagy kimagyarázni lehetett őket.”[17] Ha Bibó nem is mondja ki, a tanulmányból következik, hogy a fő probléma szerinte a „szemben”-en van, nem egyik vagy másik ember szenvedésének minősítésén.

Mi lehet hát a helyes, az emberhez és magyarsághoz erkölcsileg és politikailag méltó állásfoglalás? Bibó István szerint „a sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat, de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden

felszaggatásánál károsabb... Elég-e azt mondanunk, hogy a magyar nép többsége nem üldözte s nem gyilkolta a zsidókat és megoldunk-e bármilyen kérdést azzal, hogy elítéljük, s esetleg megbüntetjük az antiszemitizmus megnyilvánulásait?”[18] Bibó azért ragadott tollat, hogy bizonyítsa: nem, nem elég. De hát akkor mit kell, és mit lehet tenni, ha a végbemenő társadalmi változások sem hozták a megoldást? 1948-ban Bibó István megdöbbenve állapította meg, hogy nem sokat. „Nem állíthatjuk, hogy az egész nemzet, az egész társadalom nevében való felelősségvállalásnak ma egyszerű a módja és biztos a visszhangja... Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, személyes részét... Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”[19]

Bibó 1948-as tanulmánya volt az utolsó, amely erről a kérdésről értekezhetett. Utána Rákosiék magát a zsidó szót is kiiktatták volna a magyar nyelvből. Ha nem beszélünk róla, nem létezik... Ugyanakkor az a tragikus szituáció következett be, hogy az új hatalom torzulásai, a néphatalomnak álcázott személyi és csoportdiktatúra, a nép nevében folyó népellenes politika, a nemzeti identitást (magyart, németet, zsidót) kiirtani akaró sztálinista „internacionalizmus”, az egyházak – beleértve az izraelitát is – felszámolásra ítélese a magyar nép szemében Rákosi, a vezér és társai bűnének minősült. Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy az antiszemitizmus új táptalaját felismerjük, amely akkor is létezett, ha nem beszéltek róla, ha nyíltan nem is juthatott kifejezésre.

A Sztálin halálát megelőző leningrádi orvos-per, az antiszemitizmus új hulláma a Szovjetunióban nálunk is éreztette hatását. 1952-ben, nagy számban bocsátották el állásukból, váltottak le kisebb-nagyobb pozíciókból olyan kommunistákat, vezetőket, értelmiségieket, akik zsidó származásúak voltak (hiszen többségükben valószínű nem voltak hívő izraeliták). A közelgő válság jeleként, mint újabb kori történelmünk nem egy hasonló szituációjában, ismét az antiszemitizmus erősödött fel. Ezeket a tényeket látszik igazolni az MDP Központi Vezetőségének 1953. június végi határozata, amelyet a Kádár-korszakban sem hoztak nyilvánosságra, – sőt hiteles szövege ma is kétséges – mert az állítólag antiszemita kitételeket is tartalmazott.[20] Ez már valóban a sors iróniája. Az országra kényszerített rákosista vezetéket az a szovjet párt nevezte a magyar néptől „idegennek”, amely ide oktrojálta, s Sztálinnak meg kellett ahhoz halnia, hogy itteni zsoldosai mindezt kimondják.

De amint tévedés lenne a Rákos-féle vezetést a „zsidó uralommal” azonosítani, mert hát a zsidó vezető elit mögött ott tolongott az érdemeket szerző „keresztény” anti-elit; épp úgy nem igaz az, hogy 1953 után valamiféle szublimált „népi-nemzeti” vezetés következett. Hiszen a Nagy Imre vezette reform kommunisták táborában épp úgy, mint az 56-os forradalom és szabadságharc neves és névtelen résztvevői között megtaláljuk a zsidókat, amint a vereség nyomán az országból menekülők között egy új pogromtól rettegők ezreit.

A Kádár-korszakban hosszú évtizedekig ismét érvényesült a korábbi szisztéma: amiről nem beszélünk, az nincs... Így nem volt szó sem az 1944-es felelősségről, sem az 1945 utáni szenvedésekről, veszteségekről. Mindezt a felszabadulás eufóriájába akarták feloldani. Az első hang, ami elütött a kincstári anticionista propagandától, amely ezt a problémát az Izrael állam elleni gyűlölködéssel akarta levezetni, Száraz György: Egy előítélet nyomában című tanulmánya volt 1976-ban.[21] (A szerző a címet is Bibótól kölcsönözte, amivel jelezte, hogy

autentikusan csak hozzá érdemes fordulni.)

Bár nem a történész illetékességi köre, de számára is izgalmas kérdés, miként látta a mai vitákban gyakran idézett Bibó István a „megoldás útjait? Szó szerint ezt mondta: „Mindezeket a tennivalókat... általános érvénnyel úgy foglalhatjuk össze, hogy két dologra van szükség: az egyik a zsidókérdésen túlmenő általános harc, az emberek sorsszerű minőségi különbségeit valló előítéletek ellen és az ember és ember minőségi egyenrangúságán alapuló társadalmi rendért, vagyis a zsidókat körülvevő környezet új rendjéért és egyensúlyáért; másrészt a szorosan vett zsidó-nemzsidó viszonylatban az emberi közlekedés útjainak, a közlés, érintkezés, kérdezés, válasz, szemrehányás, magyarázat, számonkérés, felelősségvállalás gesztusainak és hangjának visszahumanizálása, emberivé, valóságossá tétele. Emberivé tenni nem annyit tesz, mint a szavak és kérdések néven nevezését elkerülve általános formulákba burkolózni, hanem annyit, hogy az előítélettel szemben megterhelt és sémává merevedett zsidó-nemzsidó viszonylatok benne rejlő emberi tartalmát érvényre juttatni.”[22]

Ez az alapvető társadalmi változásokat tételező bibói útkijelölés 1948 után nem talált meghallgatásra. Pedig jobb megoldási javaslatokat, mint amit Bibó István 1948-ban kínált – és Nagy Imre 1956-os utolsó államminisztereként erkölcsileg ismét legitimált – most sem igen találhatunk az egymásnak feszülő vitacikkekben.

[1] A népszámlálási adatokat a megfelelő Statisztikai Közlemények évfolyamaiban tették közzé.

[2] Az 1920/25. tc. a tudományegyetemekre és a jogakadémiákra felvehetőek számáról szolt; a keretszámon belül az országban élő „népfajok, nemzetiségek” csak országos arányszámuknak megfelelő arányban kerülhetnek be, így az izraelita felekezetűek országos arányszámuknak megfelelő zárt száma (numerus clausus) 6 % volt ekkor.

[3] A református egyházal 1948. október 7-én, az unitárius egyházal ugyanezen a napon, majd az evangélikussal december 14-én írták alá az egyezményeket, amelyek megjelentek a Magyar Közlönyben. A katolikus egyházal csak 1950. augusztus 30-án jött létre a megállapodás.

[4] Mivel ez még az 1949/20. tc., az alkotmány elfogadása, tehát a szeparáció kimondása és a vallás magánügyé nyilvánítása előtt történt, így az adatfelvételben szerepelt a felekezeti hovatartozás is.

[5] Dr. Salgó László budapesti főrabbi nyilatkozata: Új Élet, 1977. január.

[6] Tájékoztató a magyarországi egyházak fontosabb adatairól. Bp., 1980. Szeptember. (Állami Egyházügyi Hivatal kiadványa.) 61. p.

[7] Tájékoztató a Magyarországon működő egyházakról és felekezetekről. Bp., 1987. (Állami Egyházügyi Hivatal kiadványa.) 57-64. p.

[8] Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Válasz, 1948. 10-11. sz. Újabbban közölte: Hanák Péter (szerk.): Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Bp., 1984. [továbbiakban: Hanák (szerk.), 1984.] 286. p.

[9] Molnár Erik: A zsidókérdés Magyarországon. Előadás a Magyar Kommunista Párt Politikai Akadémiáján. In: Társadalmi Szemle, 1946. július. Újabbban közölte: Hanák (szerk.), 1984. 130. p.

[10] Hanák (szerk.), 1984. 134. p.

[11] Bibó István szavait ld.: Hanák (szerk.), 1984. 139. p.

[12] Hanák (szerk.), 1984. 140. p.

[13] Az Országos Református Szabadtanács 1946. augusztusi, nyíregyházi nyilatkozatáról van szó: „Átérezve azt a szörnyű fájdalmat, amit az életben maradt zsidóság szeretteinek embertelen elhurcolása és borzalmas kiirtása miatt hordoz, megkésve bár, Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól.” Közli: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867-1978. Bp., 1983. (Studia et acta ecclesiastica V.) 378. p.

[14] A Magyar Szent Kereszt Egyesület 1939-ben alakult, a konvertiták érdekeinek képviseletére. A katolikus egyház támogatásával fontos szerepet játszott az üldözöttek mentésében. Működése az 1950-es évek közepére végleg elhalt.

[15] Meszlényi Antal (szerk.): A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Bp., 1947.

[16] Ld. Izsák Lajos: A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt, 1944-1949. Bp., 1985.

[17] Hanák (szerk.), 1984. 140. p.

[18] Hanák (szerk.), 1984. 140. p.

[19] Hanák (szerk.), 1984. 174. p.

[20] Ezen a KV ülésen részt vett Szuszlov, az SZKP képviseletében, s az ő segítségével tudták csak Rákosit leváltani, s helyébe Nagy Imrét nevezték ki miniszterelnöknek.

[21] Újra közölte: Hanák (szerk.), 1984. 295-354. p.

[22] Hanák (szerk.), 1984. 291. p.